

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ
ВИКОНАВЧИЙ ОРГАН КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
(КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ)
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Вплив християнства на харчові звички в Київській Русі

Наталя Хамайко

Раціон харчування в Київській Русі

- Раціон та харчування людей у середньовіччі – одна з найбільш активно дискутованих тем в історії та археології сьогодні. Однак раціон харчування в Київській Русі залишається відносно новою та малодослідженою темою.
- Хоча археологічні дослідження Києва тривають уже понад 200 років, кількість зооархеологічних та палеоботанічних досліджень були рідкісними. Останнім часом подібні дослідження активізувалися і дають нові відомості про різноманітність продуктів харчування, таких як м'ясо, риба, рослинні залишки, що допомагає краще зрозуміти повсякденне життя та культуру середньовічного Києва.
- Особливий вплив на харчування середньовічних мешканців Києва мало прийняття християнства наприкінці X ст. Християнські обмеження на споживання м'яса, особливо в періоди посту, суттєво змінили раціон. У цей час зростає вживання риби, овочів, круп та хліба, а також починають використовувати різноманітні приправи для їжі. Ці зміни не лише вплинули на гастрономічні вподобання, а й відобразилися в релігійних практиках, економічній сфері та соціальних нормах поведінки і споживання.

Вплив християнства на споживання риби

«Помноження хлібів і риб». Базиліка Сант-Аполлінаре-Нуово. Равенна, Емілія-Романья, Італія. V–VI ст.

Декор поховальної конструкції:
риба поряд із хрестом, символ
Ісуса Христа. Луксор, Єгипет.
400–500 рр.
Єгипетський вапняк

Припускається, що поява в раціоні риби, особливо таких дорогих видів, як осетрові, пов'язана з християнізацією ранньосередньовічного суспільства і запровадженням заборони на споживання м'яса в пісні дні. Такий раціон вважається елітарним, оскільки ізотопний аналіз виявляє значну різницю з простим населенням, яке не мало такого джерела тваринного протеїну (Błaszczuk et al. 2021: 7–8, 11).

Błaszczuk D., Beaumont J., Krzyszowski A., Poliński D., Drozd-Lipińska A., Wrzesińska A., Wrzesiński J. 2021. Social status and diet. Reconstruction of diet of individuals buried in some early medieval chamber graves from Poland by carbon and nitrogen stable isotopes analysis. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 38, 103103.
<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.103103>.

Риба в розкопках Києва

Стерлядь

Осетр

Короп

Щука

Севрюга

1

2

3

4

Сом

Рибні кістки великих розмірів: 1 – I-й колючий промінь грудного плавника осетра руського зі слідами розбирання; 2 – клейтруми двох сомів зі слідами розбирання; 3 – нижня щелепа і клейтрум щуки; 4 – I-й колючий промінь грудного плавника сома. Київ, Поділ. 1020–1040-ті рр.

Світлини Е. Ю. Яниш

Споживання м'яса за матеріалами археологічних розкопок шарів першої половини XI століття на вул. Спаській, 35 (Київ, Поділ)

Мешканці виявлених тут садиб харчувалися досить різноманітно, зокрема, активно споживали м'ясо. Серед іншого вони віддавали перевагу яловичині та свинині, купуючи основну кількість яловичини на ринку, а корів тримали в господарстві для отримання молока. Тоді, як свиней вони розводили на садибі. Рідше в їжу потрапляла дрібна рогата худоба, яку більше використовували для отримання молока та вовни, і кури, яких також купували, а не розводили вдома. Яйця в їжу вживали не курячі, а гусячі. Зрідка раціон збагачувався м'ясом коней, дичиною і річковою рибою великих розмірів, у т. ч. сімейства осетрових. Незвичайним стало потрапляння в раціон м'яса собак, що може бути пояснено епізодами голоду.

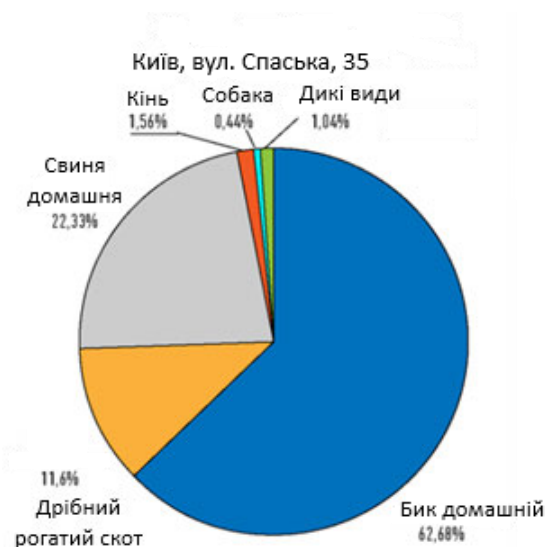

Рис. 1. Розподіл споживання видів м'яса у першій половині XI ст. на Київському Подолі

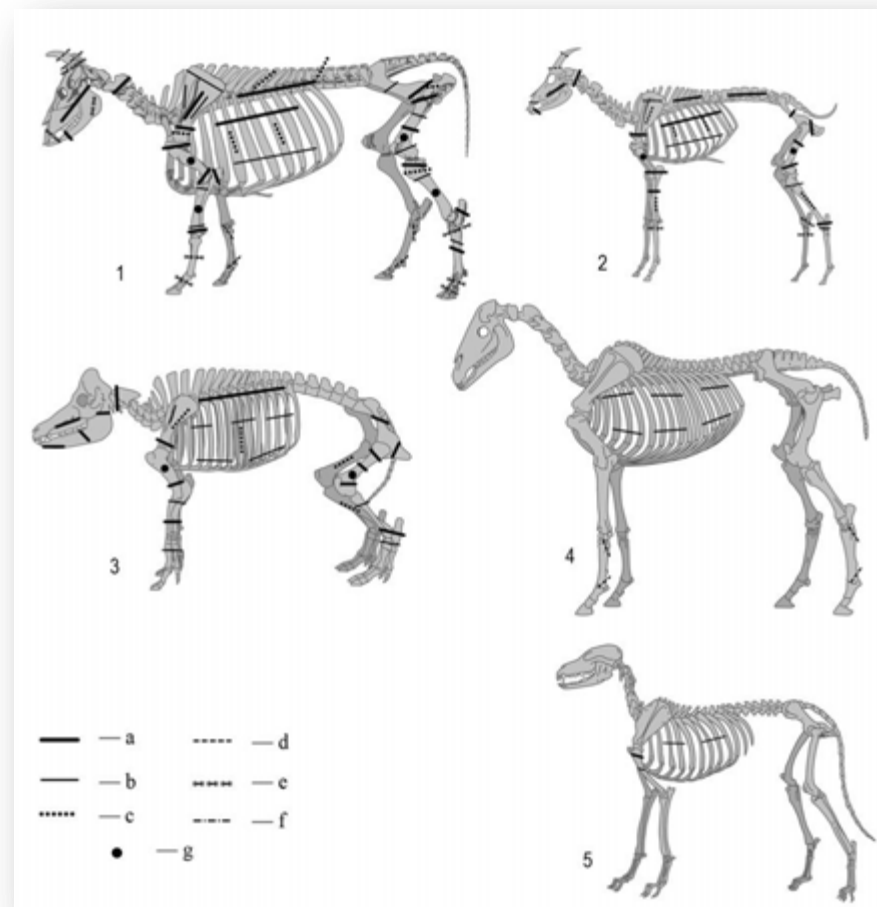

Рис. 2. Сліди м'ясного розбирання туш: 1 – корова, 2 – дрібна рогата худоба (коза/вівця), 3 – свиня, 4 – кінь, 5 – собака

Споживання конини

- Споживання конини зрізка фіксується для X ст. у літописних згадках, як і зооархеологічними та ізотопними дослідженнями.
- З прийняттям християнства конину майже масово перестають вживати в середньовічній Європі.
- Рідкісні епізоди вживання конини пов'язані з епізодами голоду.

Святослав Хоробрий, великий князь київський (945–972 рр.)
Радзивиллівський літопис.
Кінець XV ст.

Князь Святослав «ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, тонко нарізавши **конину**, або звірину, або городину [і] на вуглях спікши, [це] він їв»

Літопис руський / пер. з давньорус.
Л. Є. Махновця (1989)

Папа Григорій III у 732 році заборонив їсти кінське м'ясо, як таке, що його вживали давні германці як ритуальну страву [Adamson 2004; Sealing 2008, p. 2].

Релігійні заборони трапляються в церковних запитальниках XIV ст. «Не ядал ли векшину или бобровину или конину в погани?» [Аристов 1866, с. 76; Цалкин 1956, с. 134].

А в Новѣградѣ отъ глада морѣ бысть великъ, яко не мощи имѣ и погрѣбати ихѣ, а люди ядыху конину, и псину, и кошкі, и мохѣ, и сосну, илемѣ, и листь.

(Новгородський перший літопис.
Опис голоду в Новгороді
в 1230–1231 рр.)

Споживання молока в релігійних приписах

Церковні заборони на споживання молока зумовлювали збільшення кількості перероблених із нього продуктів, зокрема сиру.

Молочні продукти вважалися цілющими, тож хворим не тільки могли рекомендувати молочну дієту, але й дозволяли їсти молочні продукти в піст.

- **Церковні правила:**
- Було лише три пости: перед Різдвом, Великоднем та Днем святих Петра і Павла.
- Великий піст тривав 36,5 днів і становив десяту частину року.
- Тиждень перед ним називався Сирним, Масляним або Молочним. Цей час означав перехід від скоромної дієти до пісної.

«Aspetti della produzione e del consumo nelle società mediterranee dell'Antichità e del Medioevo», Atti del Convegno Internazionale Atene 1–3 ottobre 2015.

Харчові заборони

- Східні християни не мають спеціальних документів, які б компактно регламентували харчові заборони, а ті приписи, що розкидані в різних редакціях «Номоканону» («Кормчої книги»), категорично забороняють тільки давленину та м'ясо з кров'ю (зокрема, шостий Вселенський собор засуджує в цьому зв'язку кров'яну ковбасу: *«хитростию некоею сотворяют снадну, еже глаголется калбасы»*).
- «Правила про віруючих у гадів» (XIV ст.): заборона вживати *«ведмедицю, пацюка і їжака»*.

Неправильний раціон

- «О фрязах и прочих латинех»: *давленину їдять і звіроядину і мертвечину, і кров і ведмедину, і видри і черепахи, ще й тих найгірших і найогидніших.*
- «Послання великому князю Ізяславу про віру варязьку чи латинську» Феодосія Печерського: *«ядят со псы и с кошками, и пьют бо свойсец; ядят лвы и дикие кони, и ослы, и удавленину, и мертвечину, и медведину, и бобровину, и хвост бобров».*

«Нечисте» і «пісне» – незвичні додатки до раціону

Ведмідь

Вивірка

Бобер

Церковні правила забороняли вживати «медвежину и веверину, и бобровину, и вся гнуснейшая сего».

«Послання про латинян до великого князя Ярослава Святополчича*» Київського митрополита Никифора I.

* Князь Ярослав Святополчич – волинський князь у 1100 – 1118 роках.

У той же час у середньовіччі вважалося, що всі водоплавні тварини належать до риб, тому під час постів вживали боброве м'ясо, вважаючи його пісним (через проживання бобра у воді, подібно до риб).

«Нечиста» їжа нехристиян

- Так, **поляни** мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали.
- А **деревляни** жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А **радимичі**, і **вятичі**, і **сіверяни** один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками...
- **половці** держать закон предків своїх: кров проливати і вихвалятися цим. І їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів. А [за себе] беруть вони мачух своїх і ятрівок, і інші [сповняють] обичаї отців своїх. А ми ж, християни, – скільки [єсть] земель, що вірують у святую трійцю, і в єдине хрещення, і в єдину віру, – закон маємо один, оскільки ми в Христа охрестилися і в Христа втілились.

Літопис руський / пер. з давньорус.
Л. Є. Махновця (1989)

Привізні смаколики за даними археоботаніки

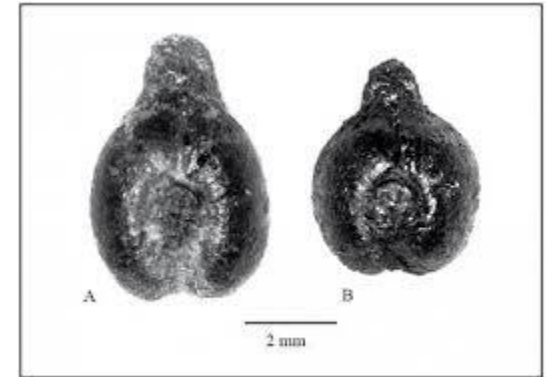
Волоський горіх

Смоква (інжир)

Слива

Виноград

Запровадження християнства дозволило налагодити постійний обмін товарами з Візантією і Балканськими країнами, звідки на територію Русі стали завозитися продукти, що культивувалися в теплих країнах.

Алкоголь

За повідомленням «*Повісті минулих літ*», до Володимира прийшли болгари магометанської віри. Хоча йому багато що сподобалося в їхній релігії, утримання від свинини й вина йому було не до вподоби.

«Русі веселість – пити, – сказав він, – ми не можем без сього бути».

Мініатюри Радзивіллівського літопису.
Близько 986 р.
Князя Володимира відвідують магометани

Літописні згадки, історії Києво-Печерського патерика та графіті повідомляють, що вино та олія були основними продуктами, якими наповнювали амфори, знайдені на території ранньої Русі:

«...а **вино** свое храни, купив корчагу» (Вопрошание Кириково 2012: 298, вопрос 3, л. 274 б)

«...три возы полны суще корчаг с **вином**» (Житие 1971: 111, л. 51 в)

«...500 берковец меду, а **вина** 80 корчаг» (ПСРЛ II 1908: 6654 (1146 г.), стб. 334)

«**καλός**» ('good' wine) (Vulhakov 2000)

«И се некто от богатыхъ принесе къръчагу велику зело пълну **масла** древянааго» (Житие 1971: 114, л. 53 в)

«**гороухца**»

«И людье наляша корчагу **цѣжа** и **сыты** от кладязя и вдаша печенѣгомъ» (ПСРЛ, 1, 6505)

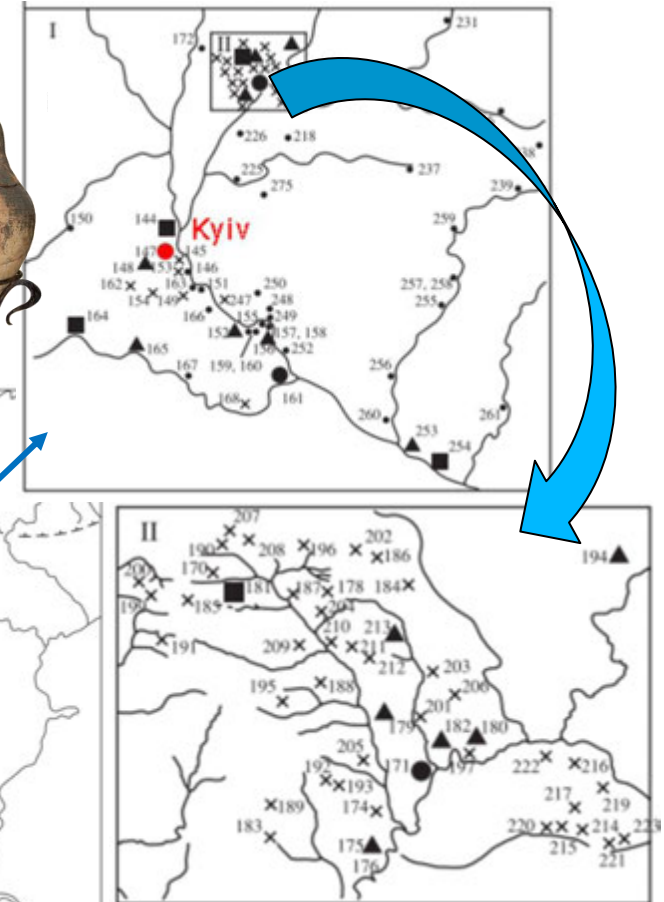
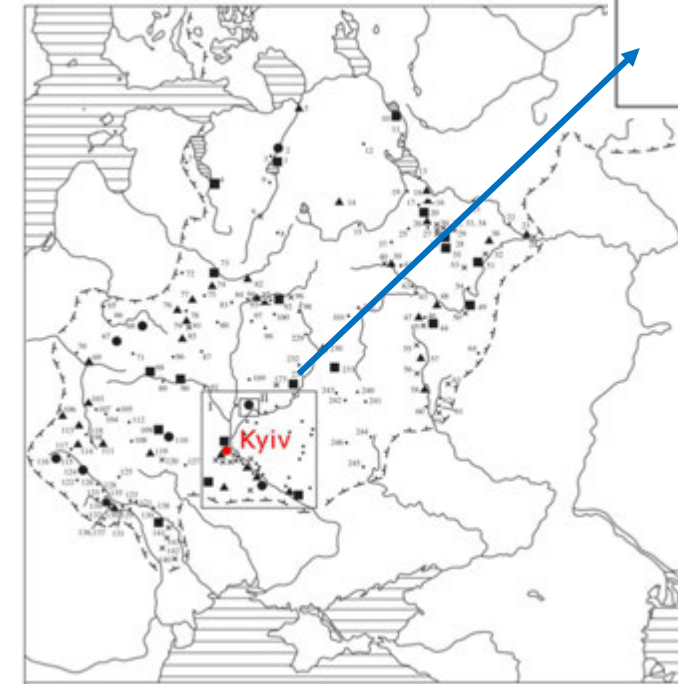

Легендарний переказ «Повісті минулих літ» розповідає про події, що відбулися при оточенні Білгорода печенігами в 997 році

Вино та олія для церкви

Із прийняттям християнства наприкінці X ст. Київська Русь вступила до кола християнських держав Візантійського культурного простору. Це мало значний вплив не лише на духовне життя, а й на матеріальну культуру, зокрема, на характер імпорту. Одним із ключових елементів церковного культу стало використання вина та оливкової олії, які почали систематично постачатися з Візантії та інших середземноморських регіонів.

Вино використовувалося в літургії як євхаристійний елемент, а оливкова олія – для помазання та в лампадах. У зв'язку з цим формуються стабільні канали постачання цих продуктів до великих і малих церковних центрів Русі. Археологічні дані, зокрема амфори, знайдені в культурних шарах Києва, Чернігова, Переяслава, Володимира та інших міст, свідчать про наявність розвиненої системи імпорту вина та олії протягом X–XIII ст.

Розповсюдження амфор на території Русі
(Коваль, 2010)

Неділя – святковий день

Уживання вина не обмежувалося лише сакральною сферою. Як засвідчують літописи, зокрема «Повість минулих літ», вино споживали і в побуті, особливо в князівському середовищі. Часто літописці згадують про бенкети при дворі київських князів, де вино лилося щедро і у великій кількості. Такі згадки мають не лише описовий, а й світоглядний характер – вони підкреслюють статус і багатство правлячої еліти, яка могла дозволити собі імпортовані напої. Це свідчить про ранню інтеграцію Русі в економічні й культурні процеси європейського християнського світу.

Щотижневі бенкети Володимира Святославича в його дворі проводилися для його власних охоронців, бояр та чиновників. Згідно з роком 996: «Ось що він робив для свого народу: щонеділі він наказував влаштовувати бенкет у своєму дворі, на який приходили його бояри та люди, що займали посади, як із князем, так і без нього».

Піст монастирський

- Прийняття християнства мало глибокий вплив на харчові звички, зокрема, через введення посту та пов'язаних із ним обмежень у харчуванні. У Київській Русі правила посту спочатку були м'якшими, ніж у сучасних східноєвропейських традиціях. Церква дотримувалася студійського правила, згідно з яким, піст не мав на меті випробувати тіло голодом, а відновлювати гармонію між тілом і душею, як підкреслював Феодор Студит. Записи X ст. зі Студійського монастиря зберегли ці правила, які пізніше були дещо розширені патріархом Константинополя Олексієм в XI ст. Він пом'якшив деякі обмеження, перш ніж вони були прийняті на слов'янських землях із додатковими дозволами.
- Згідно з правилами монастиря, єдиною суворою заборобою було вживання м'яса, а також обмеження кількості прийомів їжі на день. Вино було дозволено, а кількість прийомів їжі була обмежена одним у звичайні дні та двома у вихідні та святкові дні. Найсуворішими періодами були перший і середній тижні Великого посту, під час яких дозволялося вживати тільки «суху їжу» – хліб та сушені або сирі фрукти та овочі. У середу й п'ятницю раціон був дещо розширений і включав гриби, капусту та горох. У суботу й неділю дозволялося три чашки вина під час обіду та дві під час вечері.

Піст мирський

- Для мирян правила посту були дещо м'якшими, хоча їх дотримання було різним. Митрополит Іоанн II (помер 1089 р.) відзначав, що багато парафіян прагнули отримати додаткові пільги, просячи дозволу частіше їсти рибу або збільшити кількість щоденних прийомів їжі. За часів митрополита Климента Смолятича (1147–1155) у дні посту замість вина дозволялося вживати неалкогольні напої, такі як мед і квас. Єпископ Ілля Новгородський зауважив, що жителі Новгорода, які любили вино, часто не могли утриматися від нього під час Великого посту.
- У той час було лише три основні періоди посту: перед Різдом, Великоднем та Днем святих Петра і Павла. Великий піст, який тривав 36,5 днів, дорівнював одній десятій року. Тиждень перед Великим постом був відомий як Сирний, Масляний або Молочний тиждень, під час якого дозволялося вживати молочні продукти перед початком суворого посту.
- Причастя ознаменувало кінець посту, причому православні використовували квасний хліб, на відміну від латинян західного обряду, які використовували прісний хліб («опрісноки»). У суботу перед Великоднем спеціальна трапеза ознаменувала початок розговіння такими продуктами, як сир, риба, яйця та три чаші вина.

Християнство як шлях

- Християнство як спосіб життя в повсякденні наголошує на втіленні християнських цінностей через щоденні дії, поведінку, харчування та вибір способу життя. Такий підхід передбачає, що віра виражається не тільки у формальному поклонінні, а й у тому, як людина живе кожен мить – через дії, етичні рішення та усвідомлені звички. Це може означати прийняття поведінки, яка відображає, наприклад, харчові звички, засновані на помірності або турботі про тіло.

Вплив християнства на раціон харчування

- Міста і села
- Церковна та світська сфера
- Елітарні та масові практики

ДІЯМИ ЛЖИЦАМИ АМЕРЕ БРАДЫМИ:

Дякую за увагу!

• E-mail: khamajko@gmail.com

